

Historiska lokaliseringsmönster

Inledning

När man börjar diskutera en så komplex fråga som en arenas lokalisering i stadsrummet är det intressant att fråga sig om man kan se några generella mönster och vad dessa i sådana fall beror av. Olof Moen konstaterar i "Idrottsanläggningar och idrottens rumsliga utveckling i svenskt stadsbyggande under 1900-talet" att det finns klara strukturella likheter mellan hur urbana funktioner är lokaliserade i olika städer och att en idrottsanläggnings placering mycket väl kan spåras i detta lokaliseringsmönster.³

Mönstret är naturligtvis en produkt av en massa olika faktorer, såsom stadens fysiska struktur och över tiden ändrade spelregler för stadens utformande. För att kunna diskutera en arenas lokalisering är det därför viktigt att först få en bild över hur dessa faktorer har inverkat på det nuvarande läget. I den här delen av studien har jag valt att avgränsa mig till Norden och Storbritannien.

Norden

Olof Moens studie har fokus på Uppsala och Borås, men konstaterar att det finns klara lokaliseringsmönster i den kulturellt avgränsade regionen Sverige som helhet. Moen utvidgar dessutom de geografiska gränserna för dessa likheter att gälla även övriga nordiska länder vilka har haft en liknande idrottslig uppbyggnad med basen i en föreningsbaserad idrottsrörelse. Skillnader städer emellan härrör främst från respektive stads sociala utveckling. I Moens exempel universitetets och militärens starka inflytande under idrottens tidiga dagar i Uppsala, och kommunens och den tidiga industrialiseringens roll i Borås.

Även om Moens studie inkluderar anläggningar av mindre skala än de som skall behandlas i detta examensarbete så är studien intressant eftersom den beskriver idrottens och idrottsanläggningarnas utveckling i Sverige. Studien kan därför utvidgas till att gälla som historisk beskrivning av lokaliseringsproblematiken även för de största arenorna.

Moen beskriver lokaliseringsmönstret över tiden i fyra faser, konsolideringsperioden, utbyggnadsperioden, expansionsperioden och stagnationsperioden.

Konsolideringsperioden (-1930)

Från tiden strax före sekelskiftet och fram till ungefär 1930 introduceras den "engelska idrotten" i Sverige och etablerar sig som en social aktivitet. Idrotten hade under denna inledande period en mycket stark bindning till städerna, men detta till trots skapades idrottsanläggningarna företrädesvis i perifera områden, ofta helt utanför tätortens gränser. Detta berodde delvis på idrottens låga prioritet, vilket yttrade sig i lokaliseringar med låga markvärden. Det hände inte sällan att idrottsanläggningarna förlades på mark som inte ansågs lämpa sig för bebyggelse, som till exempel våtmarker. Allt eftersom staden växte flyttades anläggningarna utåt. En annan orsak till anläggningarnas perifera placering var att idrotten vid denna period ofta var knuten till stora institutioner, exempelvis försvaret och skolväsendet, vilka i sig krävde mycket stora markområden för sin verksamhet.

Uppbyggnadsperioden (1930-1955)

Uppbyggnadsperioden avspeglar en tid av kontrollerad tillväxt av idrott och anläggningsutbud. Det är först under denna period som anläggningar blir permanenta och utrustas med tillbehör som omklädningsrum och dusch. Under tiden fram till andra världskriget är det egentligen bara de storskaliga centrala idrottsanläggningarna som var långlivade på samma sätt som till exempel bostäder och kontor. De flesta anläggningarna uppkommer fortfarande i en perifer lokalisering på stadsplanlagda grönområden i stadens utkant, även om lokaliseringen nu mer är en produkt av anläggningens behov av yta. Under denna period uppkommer även ett nytt fenomen, om än i liten skala; stora anläggningar i kommunal regi som samlokaliseras i ett centralt läge.

Expansionsperioden (1955-1970)

Samhällets engagemang i fritidsfrågor ökar vilket yttrar sig i en stor utbyggnad av idrottsanläggningar i kommunal regi. Stora samlokaliserade sportcentra anläggs i glesa stadsområden, vilka

innan periodens slut får anses ligga centralt i städerna. Under denna period svänger lokaliseringmönstret, och många nylokaliseringar kan skönjas även på centrala ytor.

Stagnationsperioden (1970-)

Under stagnationsperioden sker en helomvändning i anläggningsfrågor till att förorda en central lokalisering där alla har tillgång. Redan utbyggda områden i städernas centrala lägen förtätas genom ytterligare samlokalisering. Denna starka centralisering av samhällsliga resurser i form av idrottsanläggningar är anmärkningsvärd när den jämförs med samhällsutvecklingen och ställs i relation till den politiska debatt som fördes runt 1970-talet då slagordet var decentralisering.

Storbritannien

Det är inte utan orsak Storbritannien nämns som de stora moderna arenornas vagg. Många av våra mest folkkära publikidrotter har sina rötter i Storbritannien, bland annat fotbollen fick tidigt en central roll i främst arbetarklassens liv i Storbritannien. Redan runt 1890 byggdes för den tiden ansenliga läktarkonstruktioner runt fotbollsplanerna. Som parentes kan nämnas att detta ungefär samtidigt som de första fotbollsklubbarna bildas i Göteborg och Stockholm och att det skulle dröja ytterligare 20 år innan Sveriges första stadion av liknande storlek skulle byggas i form av Torben Gruts Stockholm stadion. Idrottens starka ställning i Storbritannien och med den det tidiga stadionbyggandet gör Storbritannien intressant att studera. Särskilt i kontrast till Norden där idrotten under det tidiga 1900-talet förde en mycket undanskymd tillvaro.

Storbritanniens tidiga idrottsarenor var nästan uteslutande fotbollsarenor av den enkla orsaken att fotbollen var den mest betydelsefulla idrotten i Storbritannien kring sekelskiftet, en titel som fotbollen kunnat stoltsera med sedan dess. Detta leder till att jag här har valt att avgränsa mig till att studera fotbollsarenornas lokalisering utveckling i Storbritannien.

I inledningen av detta kapitel identifierade jag två huvudsakliga lokaliseringskriterier, tillgång till en publik samt närhet till en trafiknod. Dessa kriterier stämmer mycket väl på utvecklingen i Storbritannien. De brittiska städerna hade vid sekelskiftet ett relativt väl utbyggt järnvägsnät, med stationer i städernas centrum. Det var mycket riktigt intill dessa som arenorna förlades, på det där enda tillgängliga utrymme vilket ofta var stadens soptipp.⁴

När publiktrycket blev större, vilket det blev med en rasande fart, tvingades man bygga ut arenorna. Det beslutades nästan unisont att man skulle behålla placeringen i stadens centrum. Martin Bowden beskriver i "The Theater of Sport" orsakerna till det anmärkningsvärda beslutet.

There were good historical and conservative reasons for staying at the center city grounds. By the 1920s many of them were amortised. Construction costs went up by more than 50 percent in the 1920s, while sources for capital became increasingly scarce in the interwar period. Furthermore, the grounds were well served by public transportation, important in a society in which the working and the lower middle classes, which increasingly filled football grounds in the 1920-55 period, did not have cars. In addition, center city grounds were close to the central railway station and accessible to the thousands of fans who came to support the visitors.⁵

För att kunna behålla arenan i stadens centrala delar blev man tvungen att lyfta blicken och utnyttja luftrummet ovanför arenan. Genom att bygga i terrasser kunde man inrymma fler åskådare på samma yta. Ytterligare ett sätt att utnyttja den befintliga marken var att ta bort de löparbanor som tidigare omgivit fotbollsplanerna. På det sättet fick man tillgång till mer mark för åskådare och kom dessutom närmare spelplanen. Detta fick även till följd att fotbollsarenans form kom att ändras från elliptisk till att bli rektangulär.⁶

Även idag dominerar den centrala placeringen av arenor i Storbritannien. Detta kan förklaras genom starka supporterorganisationer och inte minst djupt rotade traditioner. Diskussioner om en utflyttning till städernas perifera delar, vilket skulle skapa möjligheter att bygga större arenor, har förts och förs idag av ett antal av de största klubbarna. Utflyttningsplanerna har dock allt som oftast slutat i starka protester med resultat att planerna har lagts på is. Det är dock inte orimligt att tro att de bolagiserade klubbarna, tyngda under ägarnas avkastningskrav och nya hårda säkerhetsföreskrifter, är på väg att bryta mot traditionen och flytta arenorna ut till mer perifer mark. Det finns åtskilliga exempel på stora brittiska fotbollsklubbar som under de senaste åren valt att pröva en perifer arenalokalisering. Vissa av dessa har i skrivandets stund blivit konkreta byggprojekt.⁷

Sammanfattning

Stadens utformning är i första hand präglad av de förutsättningar som markens fysiska struktur ger. Det innebär att ramarna för stadens utformning och utbredning satts av hur landskapet såg ut innan staden började byggas. Detta gäller även arenornas lokalisering. Som påpekats tidigare ledde idrottens låga prioritet runt sekelskiftet till att de tidiga arenorna byggdes på mark i stadens ytterområden som inte dög för bostadsbebyggelse, till exempel våtmarker och soptippar. Nu ligger dock dessa arenor som en del av stadskroppen eftersom staden successivt har brett ut sig på större landområden och slukat de områden som förut ansetts ligga perifert i staden. Till exempel kan Stockholms stadion nämnas, som när den uppfördes 1912 låg utanför Stockholms då väldigt distinkta urbana gräns, men som idag ingår som en del av Stockholms inre stadsstruktur.

Otvetydigt är att den övergripande riktningen av idrottens rumsliga utveckling i svenskt stadsbyggande går från en perifer till en central lokalisering, både vad det gäller nylokaliseringar och äldre arenor som genom stadens utbredning fått ett centrare läge i staden. En stor del i förklaringen till arenors idag relativt sett centrala lokalisering är idrottens utveckling från lågprioriterad breddidrott till högprioriterad nöjesindustri. Hur och när förflyttningen har skett har varit beroende av den sociala strukturen samt sammansättningen av markägandet.

I Storbritannien har lokaliseringsmönstret varit mer statiskt över tiden. Traditionen och de starkt konservativa supportrarnas inflytande i politiken har fått till följd att Storbritanniens stora arenor generellt sett kan spåras till sina ursprungslokaliseringar, vilka ofta är i direkt närhet till stadens järnvägsstation och centrum. På senare år har dock ett ökande antal arenor planerats och börjat byggas i de brittiska städernas utkanter.

Mycket av dessa tidiga lokaliseringsmönster för arenor går att skönja även idag. Orsaken till detta är att europeiska städer oftast är mycket gamla, vilket leder till en redan etablerad struktur och utformning i tätorternas centrum. Idrotten, och med den arenorna, är däremot ett modernt fenomen som kommit in i stadsbilden först under 1900-talet⁸. Anläggningar för idrott och evenemang hör tillsammans med offentliga grönytor och parker till stadens mest ytkrävande urbana element, vilket medför stora svårigheter ur lokaliseringssynpunkt. Nylokaliseringar bland den äldre bebyggelsen är i många fall omöjliga utan omfattande ingrepp i den befintliga bebyggelsestrukturen. De få ytor som är tillräckligt stora är parker och grönområden, vilka ofta har ett så stort historiskt värde som kommunikationsytor och andningshål i stadsbilden att de blir nästintill omöjliga att exploatera.

*Bild 4
Farsta IP i Södra Stockholm*

Central och perifer lokalisering

Inledning

Denna studie behandlar i huvudsak frågan var en arena bör vara lokaliserad. Som framgår av problemformuleringen är svaret på denna fråga starkt bundet till vilka funktioner som den aktuella arenan rymmer eller förväntas rymma, hur stor den är och vilka den i första hand skall tjäna. Det är dock även intressant att studera om ett perifert och/eller ett centralt område just genom sitt läge i staden utövar någon dragningskraft och därmed blir attraktivt för lokalisering av arenor. Vilka för- respektive nackdelar finns med en central respektive perifer lokalisering?

Begrepp

För att kunna svara på dessa frågor måste man först skilja på och definiera ett antal begrepp. Man behöver skilja på de besläktade begreppen "tillgänglighet" och "framkomlighet", där det senare innebär att det ska vara lätt och smidigt att ta sig fram, och där det förra pekar på själva möjligheten att ta sig fram.⁹

Man behöver dessutom definiera central respektive perifer lokalisering. Definitionerna i sig är mycket svåra eftersom de varierar dels med stadens storlek, dels med vilken funktion som studeras. Bedömningen av samma lokalisering kan dessutom komma att förändras över tiden, exempelvis beskrevs Stockholm stadion i ett tidigare kapitel som belägen på en perifer lokalisering när den byggdes 1912, men är idag att klassas som en halvcentral eller central arena eftersom Stockholm växt och dess gränser utvidgats.

I denna del av studien kommer det för tydlighetens skull endast att diskuteras två ytterligheter, det vill säga en central lokalisering och en perifer lokalisering. Verkligheten är naturligtvis mer komplex och gränsen mellan central och perifer lokalisering är geografiskt mycket suddig. Särskilt i större städer kan man urskilja halvcentrala zoner mellan de perifera och de centrala zonerna, vilka kan ha både det perifera och det centrala lägets för- och nackdelar. Denna problematik kommer inte att vidare behandlas i detta kapitel, men exemplifieras i den avslutande lokaliseringsstudien, där åtminstone ett av studieobjektet kan anses vara belägen i en halvcentral zon. Vidare kommer följande definitioner av central respektive perifer lokalisering kompletteras

med exempel från Stockholm, eftersom det är en stad som många kan relatera till.

Med en central lokalisering menas i studien en lokalisering i stadens absoluta centrum. Denna del av staden karaktäriseras av täta kvartersstrukturer och medvetet utsparade parker och torg. I Stockholms fall den del som kallas innerstaden, nämligen området innanför tullarna.

Med en perifer lokalisering menas i studien en plats i stadens utkant, vilken karaktäriseras av en glesare bebyggelsestruktur och områden av ej ianspråktagen mark. I Stockholms fall de områden som kallas för "Tunnelbanestad", "Institutions och verksamhetsområden"¹⁰ och områdena där emellan.

Centripetala och centrifugala krafter

Den chicagobaserade forskaren Charles C. Colby skrev 1933 en uppsats om centripetala och centrifugala krafter.¹¹ Colby visade att två olika grupper av krafter låg till grund för de strukturella skillnaderna mellan stadens centrum och dess periferi. Centripetala krafter attraherade vissa speciella mark-användningar till stadscentrat, medan däremot en grupp av centrifugala krafter drev andra markandvändningar ut mot stadens periferi. Dessa krafter kan med vissa undantag tillämpas även för dagens situation.¹²

Centripetala krafter

Colby identifierade fyra centripetala krafter som lockar till central etablering av nya verksamheter.

- Stadscentrum har ett typiskt attraktivt läge, vilket var orsaken till att platsen grundades just där.
- Stadscentrum har en funktionell lämplighet med optimal tillgänglighet för platsens och regionens invånare. Detta påstående stämmer endast delvis idag, när den täta stadskärnan blivit för trång för bilismens ökade behov. Frågan diskuteras vidare i delkapitlet "Central eller perifer lokalisering?"

- Stadscentrum har en funktionell magnetism. Med funktionell magnetism menar Colby den attraktivitet som stadens aktiviteter och verksamheter utövar gentemot andra verksamheter med liknande tröskelvärden. Se vidare under rubriken "Flexibilitet och samlokalisering" i delkapitlet "Fysiska funktioner".
- Stadscentrum har inom vissa delar utvecklat en funktionell prestige. Med funktionell prestige menar Colby det goda rykte som vissa områden och gator får, exempelvis en gata som har rykte om sig att innehålla många exklusiva butiker.

Centrifugala krafter

Mot de fyra centripetala krafterna ställde Colby ett antal centrifugala krafter. De centrifugala krafterna motverkar det centrala lägets attraktivitet, och ökar istället de perifera områdenas dragningskraft.

- Rummet: Den tilltagande stockningen i centrum har en negativ inverkan på nyetableringar medan däremot de tomma mark utrymmena, som är perifert belägna, har en positiv dragningskraft.
- Läget: De nackdelar som ett överexploaterat centralt läge har jämfört med ett relativt oexploaterat perifert läge.
- Planeringssituationen: Resultat av en dålig och otillfreds ställande planering i stadscentrum där man hoppas på en bättre planering i utkanterna.
- Social utveckling: Följden av att tidigare skeden i stadens historia medfört höga markpriser och skatter inom stadscentrum, vilket drar vissa markanvändningar ut från city till de perifert belägna delarna där förhållandet är det omvända.
- Status- och organisation: Den gamla stadskärnan med en föråldrad, icke funktionell struktur med exempelvis trafikstockningar och dåliga kommunikationer till följd står i total kontrast mot de nya moderna strukturerna och det dynamiska mönster som ett perifert område kan uppvisa.

Central eller perifer lokalisering?

Förutom de ovan beskrivna centripetala och centrifugala krafterna så finns det naturligtvis andra lägesbundna krafter som bidrar till att en arena eller någon annan verksamhet etableras centralt eller perifert.

I kapitlet "Historiska lokaliseringsmönster" identifierades tillgången till publik och goda trafikförbindelser som de två enskilt viktigaste faktorerna för hur arenor genom historien har lokaliserats i staden. Jag skulle vilja påstå att tillgången till rätt

publik och goda trafikförbindelser även är två av de mest betydande bedömningskriterierna vid dagens lokaliseringsbedömningar.

Generellt sett har centrala ytor bäst tillgänglighet. Detta beror på att centrum i de allra flesta fall är stadens mest tätbefolkade del, tillika den del av staden som rymmer flest arbetsplatser och har störst kommersiellt utbud. Detta har medfört att allt efter som staden växt så har trafiksystemens kapacitet till och från centrum ökats. Stadens centrum är dessutom ofta den del av staden som har det mest finmaskiga nätet av gång- och cykelvägar.

Det som ur framkomlighetssynpunkt talar för en perifer lokalisering av arenor är det faktum att det ofta är svårt att radikalt öka kapaciteten på centrala gator, då stadens täta bebyggelse sätter klara rumsliga gränser. I en perifer lokalisering finns oftast inte dessa begränsningar, vilket innebär att det ges bättre möjligheter att dimensionera vägar och parkeringar efter arenans faktiska behov. I något som kan beskrivas som en pånyttfödd internationell trend inom trafikplanering anläggs ringleder runt många större städer. Detta i hopp om att avlasta det centrala biltrafiknätet och komma tillrätta med den trängsel och de stora luftkvalitetsproblem som biltrafiken medfört i städerna. Även denna utveckling talar för att perifera arenor i framtiden kommer att ha bättre tillgänglighet än centrala arenor vad det gäller bilburen trafik. Tillgänglighetsproblematiken vidareutvecklas i ett senare kapitel.

Vad det gäller tillgången till "rätt" publik är denna fråga hårt knuten till arenans tilltänkta funktion. Det är dock troligt att centrala arenor inte är lika beroende som perifera arenor av evenemangets dignitet, utan att de centrala arenorna genom sitt läge i den mest befolkade zonen kan locka folk till mindre betydelsefulla "matcher" än vad en perifer arena kan.

Vid en central etablering kan man utnyttja befintliga hotell, restauranger, affärer etc. En större del av publiken har möjlighet att gå till arenan, då fler bor i närområdet, istället för att åka bil vilket ger en negativ miljöekonomisk effekt. Däremot beskrivs centrala etableringar ofta som väldigt låsta, och utan möjligheter för hotell och kommersiella verksamheter att expandera på platsen.¹³

I perifera etableringar däremot finns det ofta goda möjligheter för affärer, hotell och andra arenaknutna verksamheter att expandera.¹⁴ Behovet av större arenor med endast sittplatser och utrymme för fler parkeringsplatser för dagens bilburna åskådarskara kan tvinga många föreningar och företag att, i enlighet med utvecklingen, flytta sin verksamhet till stadens utkanter.¹⁵ I en perifer lokalisering ges det större möjligheter att undvika de negativa spilleffekter som en arena kan medföra på omgivande bostadsbebyggelse. Dessa negativa effekter beskrivs närmare i kapitlet "Arenans funktioner".